

Péter László

BALÁZS BÉLA NAPLÓJA

Balázs Béla: *Napló*. Vál., szerk. és a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Fábri Anna. Bp. 1982. 1. köt. 1903–1914. 715 l., 2. köt. 1914–1922. 567 l. Magvető Könyvkiadó. (Tények és tanúk.)

A napló természetrajza

„Magam én olyan naplót még nem olvastam, se levelezést, amelyből valakit úgy megismerhettem volna, mint teszem fel, Shakespeare-t a műveiből, vagy Petőfit, vagy Aranyt” – írta Füst Milán az ugyanebben a sorozatban 1976-ban, szintén két kötetben megjelent naplójának végén *A naplóirodalomról és elpusztult naplómról* című elmélkedésében (2: 490). Még azt is fejtegeti, hogy a napló nem is lehet művészi alkotás, tehát az irodalmi életmű része, hiszen a művészet formálást jelent, „a teljes vagy megközelítően teljes őszinteség pedig lehetetlenné teszi a formálást” (2: 489). „Akkor miért írt naplót Füst Milán?” – tette fel a kérdést naplójának gondozója, Pók Lajos (1: 5). A választ is Füst Milán maga adta meg, mondván, hogy művészetté lesz a napló vagy a levél, ha írója bennük éppolyan vagy hasonló jó művésznek bizonyul, mint egyéb műveiben. „Ha leveleit vagy naplóját műfajjá nemesíti. S magam én épp erre töreksem” (2: 493).

Nyilvánvaló azonban, hogy ez nem elsősorban a szándékon múlik, hanem a tehetségen. A nagy író tollán a levél is, a naplójegyzet is műalkotássá válik erre való külön törekvés nélkül is. Hiszen éppen Füst Milán árulja el, hogy számára a naplórás nem holmi irodalmi cél szolgálata volt, hanem lelki kényszer. Amikor elkezdte följegyezgetni a vele történeteket és a hozzájuk fűzött gondolatait, nem is tartotta ezeket naplónak. „Mert alig tizenhat éves koromban kezdődött már a kötelességek e szűnni nem akaró gyötrelme... s eredete nyilván onnan van, hogy ifjú szívvel nem elég jól tudtam elviselni, hogy nyomtalanul tűnjék el az életem” (1: 17). Életének „zsarnoka” lett a napló: bár tudta, hogy sok haszontalant jegenye föl, s hogy talán sosem lesz valaha is annyi ideje, amikor elolvashassa, amiket írt, nem tudott ellenállni „a parancsnak”, a kényszerképzetnek, „hogy a feledkezés ellen mindenképpen védekezem...” (1: 18). Önéletrajzában egyenesen neurozisznak, „jegyzési kényszernek” minősítette a naponként naplórás robotját. Így nőtt, dagadt hatalmassá naplója, amelyet utóbb élete fő művének ítélt, és amelynek részleges pusztulása a különben is borúlátó írórt rettenetesen leverte.

Minden bizonnyal azonos lélektani indítékok kényszerítették a tizenöt éves Bauer Herbertet, amikor 1899. január 8-án elkezdte életének eseményeit és gondolatait papírra vetni. „Jó fáradt vagyok a korcsolyázástól, szeretnék mindenféleképpen tornászni, úgy talán megnövök. Ó, bár csak nőnék!”

Jelképes indítás. Mert ahogyan Füst Milán is az átlagon fölüli önbecsülésből, a maga nagyságának hitéből eredeztette naplórás kényszerét, az apró termetű Bauer Herbert, a későbbi Balázs Béla kétszeresen is: a testi nagyság utáni vágya még csak fokozta a szellemi naggyá levésre való törekvését. 1903. június 19-én megvallotta: „Már 15–16 éves koromban, mikor a jövőmmel foglalkoztam, fantasztikus, romantikus, óriási álmaim voltak. Minden nagygnak elképzelttem magam. [...] Tudósnak, művésznek, államférfinak, diadalmas hadvezérnek... (1: 54–55.)

Naplóját, ha nem írta is így le, ő is élete fő művének tartotta. 1908. újev napján előadást tartott a szegedi antialkoholista munkásoknak a Good Templar rendbe tartozó Föld páholyában a szocialista művészetéről, s ott hirdette: „El bírok képzelni egy vallást, melyben egyházi kötelesség a naplórás” (1: 454.) Amikor ezt a gondolatát megismétli, hozzáteszi: „Aztán nagy tett is volna az, ha meg tudnám csinálni. Egy emberélet teljes lenyomatát” (1: 470).

Nem hiszem, hogy Füst Milánnak igaza volna: szerinte kompozíció nélkül nincs művészet (2: 494). Inkább naplója méltatójának, Reisinger Jánosnak adok igazat, amikor szellemesen azt mondja, hogy a napló a legigénytelenebb műfaj, „megél a kompozíció kényszere nélkül” (Tiszatáj, 1977. 6. sz. 102). Ezt már én teszem hozzá: az élet a legnagyobb szerkesztő. Sem túlértékelni, sem lebecsülni nem akarom a naplót mint műnemet; értékét, mint minden másét, tartalmi és formai megoldásai határozzák

meg. Füstét is, Balázsét is: az ő életműjükben naplójuknak központi szerep jutott, jóllehet főművüknek nyilván helytelen volna tartanunk.

Balázs Béla teszi szóvá a naplónak mint műnemnek a paradoxonát, ha tetszik: antinómiáját, fölhathatatlant ellentmondását. „Itt van Zoltán, és tenger a dolgunk, és nem jutok az íráshoz” – jegyzi föl 1905. április 27-én (1: 179). Számunkra a legfontosabb lett volna, hogy részleteket tudjunk meg Kodály szegedi tartózkodásáról, első közös népdalgyűjtésükről, akkori gondolataikról – és éppen mert annyira zsúfolt, eseményekben gazdag ez a hét nap, emiatt nem tud róluk beszámolni, emiatt marad fehér folt a naplóban! 1907. október 7-én írta: „Június közepében már nem írtam naplót, és azóta sem. Sok, nekem fontos és érdekes dolog történt – több talán, mint azelőtt” (1: 439). 1908. január 25-én: „Persze, ha folytonosan írtam volna ide, 1908 szilveszterestéjén csináltam volna egy nagy mérleget. Most azonban nem is tudom összefogni hamarjában, mi volt” (1: 481). 1913 júliusában: „Egy teljes esztendő hiányzik innen. Kimaradt a naplóból, és [. . .] talán kimaradt az életemből. Egy esztendőben sem történt annyi, mint ebben a naplótlan utolsóban” (1: 590). 1914 elején is elmaradt időszakot próbál összefoglalni, s közben fogadkozik: „Legfontosabb az, hogy megint *nap-ló* legyen a naplóból, ne memoár . . .” (1: 624.) 1915. március 31-én maga elé célul ismét kitűzi: „A naplót megint rendszeresen napról napra vezetni” (2: 37). 1916. március 22-én: „Elhatároztam, hogy eszentül naponként írok, rövid emlékeztetőt. Ne csak gondolatok tára legyen ez a napló, hanem időmegállító. Hoffmann naplóját látva támadt gusztusom rá” (2: 147). Még 1922-ben is próbálja magát rászorítani: „Ezért is voltaképp mindenre emlékezni kellene. (És sokkal komolyabban írni naplót.)” (2: 509).

Minek tartja ő a naplóírást? „A naplóírásum is a »szemérmelenségem« egy megnyilatkozása” (1: 480). „Pedig nincs spontánabb, ellenőrizetlenebb valami, mint az én naplóírásum. Sohasem eredménye nappali megfontolásoknak, figyelmes ítéleteknek. Esti ceremónia, hogy ideülök néha, és akkor elindul a tollam, és minden, amit írok, abban a percben jut eszembe. A legöntudatlanabb lírárom ez” (2: 41–42). 1916. november 3-án a naplóját „reggeli tornának” tekintő Paul Valérytól függetlenül rájön: „Ezentúl reggeli munkámat a naplóval fogom kezdeni. Előítélet, hogy naplót este kell írni. Ez lesz reggeli mosakodásom, prelúdium a naphoz” (2: 192). Ezt azonban valószínűleg nem tudta megtartani; maradt, ez se rendszeresen, az esti „lelkiismeret-vizsgálat”: „Az én reménytelen szerelmem a napló, melyhez sose jutok. Mindig krónika marad, időszaki beszámoló. Nem mindennapi meditáció, csendes magamra eszmélés, visszanezés a napra, és felszínre hozása, *forszírozása*, nevelése, folytonos ébren tartása szenzibilitásomnak . . .” (2: 259.)

Bécsben írja: „Mert naplóm a panaszkönyvem önmagam és mások ellen. Ez a műhely, melyben magamat és életemet faragom, tehát többnyire csak a levágni való dudorok kerülnek bele” (2: 355). Második felesége, Hamvassy Anna föl is róta neki, hogy a naplójában róla rajzolt kép hamis, kedvetlen és aránytalanul kevés. „Azt is mondta Anna, hogy én magam rosszul járok, ha naplóból akar-nam méríteni valaki. Mert őszintének őszinte, de nem jó ember képét rajzolja” (uo.).

Ő maga is észreveszi – jellemzően, az első világháború kitörésének napjaiban –, hogy naplója egyoldalú: a külső világ alig tükröződik benne, folyton csak „lelkizik” (hogy mai szóval tömören adjam vissza mondanivalójának lényegét). „De hogy van az, hogy aki ezt a naplót egyszer, sok idő múlva olvasni fogja, hirtelen meglepetésül fogja olvasni benne, hogy háború van? Hogy van az, hogy egyáltalában nem volt itt szó soha politikáról, a körülöttem élő társadalomról, emberekről? Frivolitás ez vagy fátyom?” (2: 5.)

Életrajzához

Valóban, Balázs Béla naplójában csak elvétve és többnyire utalásként találunk adatokat életrajzá-nak olyan mozzanatairól, mint alapvizsgálata (1: 25), doktorátusa (1: 478), egyhónapos katonáskodása (1: 478, 2: 5), iskolai órákon való hospitálása (1: 479), családi viszonyai (1: 489), tanári kinevezése (1: 582) s hasonlók. Szinte egyetlen mondattal intézi el, hogy kikeresztelkedett, megmagyarította a nevét, megházasodott (1: 601); igaz, katolizálására később két bekezdés erejéig visszatért (2: 246).

Gondot okoz neki, „valósággal lelki küzdelmekkel jár”, amikor 1914-ben bevonulása előtt levágatja bajszát (1: 637). Míg berlini és párizsi útjairól alig olvasunk olyasfajta beszámolót, amilyet egy ifjan először odalátogatótól várnánk (csak a milói Vénuszot csodálta meg: 1: 414–415), szabadkai tartó-zkodásáról, ottani munkájáról, körülményeiről, társaságáról elég sok részletet elárul (2: 86). Egészen

szokatlan, hogy amikor 1915 novemberében önálló legénylakásába költözik, megadja a pontos címet (I. Naphegy u. 19.), sőt le is rajzolja szobájának berendezését (2: 101). Ez azért is értékes számunkra, mert a híres, immár művelődéstörténeti értékű Vasárnapi Társaság itt kezdett összejárogatni (2: 105, 123). Ezekről is kapunk elvett beszámolót, olykor elégedetlenkedő bírálatot (2: 260), de Bécsben már ő is sajnálja, hogy nem rögzített róla többet: „Most érzem, milyen bűn volt, hogy vasárnapjainknak nem volt hűséges krónikása” (2: 407). Később hírt ad arról is, hogy néha Bécsben is összejönnek: „A »vasárnapok« újra megtartatnak” (2: 456).

Egyetlen mondat elintézi, amikor 1918. május 15-én belép a szociáldemokrata pártba (2: 311). Elég részletesen szól ismét az őszirózsás forradalomban vállalt szerepéről, a Nemzeti Tanácsban való tevékenységéről (2: 336). Olykor ruházatáról, főként szegénységéről is fontosnak tart szót ejteni; Bécsben pl. lyukas harisnyáiról (2: 445).

Ezek azonban inkább kivételek. Naplójában, akár levelezésében, főként gondolatai, a maga műveinek érlelése, sorsa: kiadásuk, bemutatásuk foglalkoztatják. Írói érvényesülése, nagyságának elismertetése, sikerei, kudarcai. S persze: szerelmei.

Már az előbbi idézetekből is kitetszett, hogy Balázs Béla nem magának írta naplóját, hanem számított arra, hogy mások is olvassák, sőt az utókorra is gondolt, tehát kiadására is. Ez utóbbi valószínűleg lassan érlelődött meg benne. 1904-ben ezt írta: „Ha ezt valaki olvasni fogja . . .” (1: 109). 1913-ban: „Valamikor halálom után sokan fogják szeretni. Sok tanulság lehet benne” (1: 591). 1914-ben Fényes Lászlót emlegeti, s megjegyzi: „Lehet, hogy 50 év múlva ez lesz az egyetlen adat róla” (2: 21). (Tévedett, hiszen Fényes László az őszirózsás forradalomban való szerepével, publicisztikai munkásságával kiérdemelte a történetírás figyelmét.) 1918-ban változtatott valamit előbb leírt szövegében, s utána elmélázott azon, vajon ez a javítás nem azt jelenti-e: „egy későbbi publikum számára írom tudatosan ezt a naplót?” Válaszol is a maga föltette kérdésre, a tőle megszokott öntudattal: „Európai nagy esemény lesz ez a kötet még, ha Európa sokáig nem fog is tudomást venni róla” (2: 318). Jellemző az is, hogy egy tervezett vígjátékának külön, elbűjosott íróhőséről azt írja: „Naplóját kiadják, holtnak hívén őt” (1: 634). A vígjáték (inkább tragikomédiának látszik) abból adódik, hogy az író visszajön, és szembekerül saját magának a naplójából közismertté vált képével.

Rengeteg utalást találunk a naplóban arra, hogy Balázs Béla barátainak és szerelmeinek odaadotta naplójának részleteit elolvasásra. Eötvös-kollégiumi szobatársa, Laczkó Géza azt is fölemlgette, hogy Balázs a naplóját állandóan otthagya nyitva az asztalán (Öröklés és hódítás. 1981. 716), mintegy kínálva boldognak-boldogtalannak, hogy olvassa. Ez a különös exhibicionizmus nemegyszer viszályt idézett elő szerelmeivel. Egészen elképesztő, hogy „feleségeinek” („Béla Balázs und Frauen”: 2: 350) odaadta azokat a naplórészleteket, amelyekben egy-egy nővel való kalandjait írta le. Ez csak abból a különleges, már-már szerintük is perverz (1: 643) „keresztül-kasul intimitásból” (2: 194), „keresztül-kasul szerelemvibrációból” (2: 382), sőt korát megelőző csoportsex-gyakorlatából (1: 168, 193, 226, 295, 326, 400, 2: 405, 454, 487) érthető, amelyet Balázs Béla környezetének asszonyaival – legalábbis egy ideig – bámulatos ügyességgel el tudott fogadtatni. Előbb-utóbb azonban szerelmei, elsősorban „feleségei”, föllázdadtak ellene, és annyira-amennyire kiharcolták egyeduralmukat. Így fölbomlott az a viszony, amelyben évekig együtt élt első és második feleségével, s bár mind a kettő tudott egyéb kalandjairól is, látszólag – bár belül szenvedtek – elnézték neki. S a „kvartett”, amelyet hol Kodállyal, hol Lukáccsal és a hozzájuk tartozó nőekkel szeretett volna megvalósítani, ugyancsak kérészéletűnek bizonyult.

Asszonykivánás

Balázs Béla sokszor utal, nemegyszer durva szavakkal, „irtózatossá érzékiségére” (1: 468). „Úgy nézek minden asszonyt, mint az éhes farkas” (1: 487). „Leküzdhetetlen, szinte veszedelmesen nagy ösztönöm fogdosni, tapogatni őket” (1: 503). „Nekem elementáris, és úgy látszik, misztikus szükségletem, hogy jóformán minden asszonyhívásnak engedjek” (1: 571). „Volt egy este, mikor Mária és Gréta és Lizzi heverték körülöttem, és olyasmit éreztem, mint egy mohamedán költő megvalósult álmát, az élet hódolatát, aki azért kapom mindezt gyönyörűségül, mert legjobban szeretem, legisztább szívvel és legjobban értek hozzá” (2: 405).

Elsősorban a birtokba vevésért kellene neki a nők: „És tulajdonképpen egyszer, először kell csak igazán” (1: 633). „Nem hiszem, hogy lehessen olyan rút és öreg nő, akit egyszer ne lőnék meg, ha felkínálja magát” (1: 572). „Az én szörnyű démonom, az érzékiségem, *asszonykivánságom* . . .” (1: 618). „Anna öregebb, és valamikor talán fátyumos érzékiségemet nem tudja kielégíteni” (2: 327). „A fiatalság kezd izgatni nagyon. A tizenhárom-tizennégy éves lányok” (2: 214). „Ha kiheréltetném magam, akkor bizonyára én volnék a legnagyobb ember” (2: 392–393).

Általában elítéli, „férfikurvának” mondja magát (2: 316), fogadkozik, hogy új életet kezd, anélkül, hogy változtatna magatartásán. Sőt, utóbb ideológiát is gyárt maga melegségére. Bécsben 1921-ben esztelenül áttartotta magát: „Az a nemi szabadság, melynek én annyi okát és értelmét adom, mert legmélyebb ösztönömből jön, talán csak a proletár nemi morál a polgárral szemben?” (2: 470.)

Ez a szertelen magamegmutatás meglehetősen különös lelki jelenség, kivált ha hozzászámítjuk, amit már bizonyítottam: Balázs naplóját nem magának, hanem frissen a közvetlen környezetének, utóbb pedig az utókornak szánta. Őszinteségében ennek ellenére sem kételkedhetünk, hiszen annyira leplezetlenül ellenszenves képet fest magáról, hogy ezt tettetni nem lett volna érdemes. Pl. zenei műveltségét is őszintén elismeri: egy hangversenyen Bartókénak hitte Liszt zongoradarabját, és „szerzőt! szerzőt!” kiáltozott. „Nevetés, szégyen” (2: 158).

Túlfűtött érzékiség – tán nem tűnök föl dogmatikus freudistának, ha szövegéből (pl. 1: 381) következtetem – egy töről fakadt azzal a nagyravágással, szinte megalomániával, amelyet előbb már kis természetének ellensúlyozásából (túlkompenzálásából) magyaráztam. „Kis embör nagy bottal jár” – mondja a népi bölcsesség is (Bálint Sándor: Szegedi szótár 1: 182). Szerelmi sikereivel kárpótolta magát kicsinyse és kamaszkori kudarcái miatt (1: 571). „Élvezem diadalmas testi fölényemet és azt, hogy kedvvel néznek és kívánnak az asszonyok” (2: 487). Szabó Dezső jut eszünkbe az ekkora magabiztos önimádat olvastán.

Nagyravágás

„Mikor elkezdtem a naplót, »jövendő harcaim arzenálját« láttam benne. »Nevet, dicsőséget kerestem.« Ez volt a cél, a művészet csak eszköz [. . .] Ez a nagyravágásom talán 16 éves korommal kezdődik. Az első apró dicsőségekkel. Mikor a barátaimnak tetszettek verseim” (1: 25–26). „Nőtt, mintegy igazolva és tüzelve nagyravágásomat, de sokkal lassabban, semhogy kielégíthetett volna; vad, beteges szenvedéllyé lett. Ennek lerakódása a naplóm néhány első oldala” (1: 26). Utóbb is „határtalannak látszó nagyravágásáról” beszél (1: 60), és megvallja, Stendhal hőse, Julien Sorel „tisztára olyan, mint én voltam gyerekkoromban” (1: 542). Ezek a helyeken mint serdülő kori jellemvonását említi dicsőségszomját, bár hozzáteszi: „különösen gyermekkoromban” (1: 60), tehát önkéntelenül is bevallja, hogy most is munkál benne ez az érzés.

Naplóján valóban végigvonul nagyságába, képességeibe, zsenialitásába vetett hite. 1905. március 16-án barátnőivel a Gellérthegyről nézte Budapestet. „Míntha repültünk volna felette. Fogunk még igazában is a város felett trónolni” (1: 160). Magabiztosan állapítja meg, hogy kitűnő tanár (1: 607), szépen tud fölolvadni (2: 501), s hogy kiváló színpadi rendező lenne, „ha úgy ráeresztenének” (1: 644, 2: 388). „Színpadi lendülete senkinek máma nincsen úgy, mint nekem” (2: 388). Küldetésének érzi a jövendő nagy tömegszínjátékának megrendezését: „A legostobább és legsivárabb ökonómiátlansága ennek a világnak, hogy én nem vagyok egy nagy színház főrendezője vagy egy nagy filmvállalaté” (2: 521). Emigrációjában, 1919 végén ez a nagyrahivatottság-tudat ad neki erőt a viszontagságok elviseléséhez: „Ha most nem leszek nagy, akkor sorsom csak szánalmas pech” (2: 362). „Mégis hiszem most már, hogy két éven belül Európa főkupuján vonulok be” (2: 448). „Éreztem, hogy 1–2 év múlva utat török magamnak Európába” (2: 472).

1914-ben meg van sértődve, amiért nem tartják zseninek (1: 645). Lukács György lanyhuló érdeklődése írásai iránt 1916-ban letöri: „Ez megint megingatta kicsit hitemet abban, hogy zseni vagyok” (2: 138). Tudja, hogy sokan elbizakodottnak, önhittek, hencegőnek tartják (1: 444), sőt „feleségei” is szemére hányták hiúságát (2: 36). Hol tagadja, hol maga is elismeri. „Milyen jókat tudok én magamról írni!” (2: 308.). „Én becsületesnek tudom magam, és hihetetlen, mennyit hazudok. És nemcsak képzeltésemből, hanem hiú hencegésből” (1: 344). Amikor a drámaírás nem megy úgy, mint szeretné, kedvetlenül vallja be: „Nem érzem már magam megváltónak, királynak. Csak [!] egy nagy írónak . . .” (1: 472.) Amikor a háborúból visszatért a fővárosba, kicsit jobban sántított a kellenél,

hogyan lássák rajta, volt a harctéren. „Itt nem csak gyerekes hiúságról van szó, valami mélyebb érzése a vállalás kötelezettségének...” (2: 99.) Azt is küldetésének hiszi, hogy a magyarság európai hírnevét ő teremtsen meg: „Erre kellene gondolni éjjel-nappal: hogy én vagyok ebben az országban az egyetlen, akin a külföld próbáját látná a mi kultúrlehetőségünknek, akit tisztelni tudnának” (2: 184).

Alkotás közben és közvetlenül utána eufória önti el. Amit írt, többnyire „szép” (2: 423, 365), „nagyon szép” (2: 170, 427), „igazán szép” (2: 450), „tökéletes remekmű” (2: 436); akiknek odaadja, vagy fölolvassa, mind „el vannak ragadtatva”, „lelkednek”. „A regény persze pihen. A múltkor egy este beszéltem róla, és mindenki el volt ragadtatva, legjobban magam” (2: 218). Bécsi ismerősei „imádják” (2: 431).

Amikor 1906 szilveszterén befejezte első drámáját, a *Doktor Szélpál Margit*-ot (a vezetőknév jellegzetesen szeged-alsóvárosi!), gyöngéinek elismerése ellenére úgy hitte: „ez már a halhatatlanság” (1: 372). Úgy látta, hogy Kodály, amikor elolvasta, „egészen megrészegetett tőle” (uo.). A *Halálos fiatalság* írása közben így dicsekedett Lukács Györgynek: „Azt hiszem, nem írtak még ilyen egyszerű és világos darabot” (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz. Szerk. Lenkei Júlia. 1982. 70). Két év múlva azután fölháborodott, amikor Heltai Jenő „erőszakolt örültségnek” minősítette (uo. 109). 1916-ban átdolgozta: „Talán tökéletes” (2: 157). Bánffy Miklós mégis lesújtón nyilatkozott róla: „nem létező, mondvascsinált a problémája” (uo. 144). 1920-ban már maga is így látta: „ordináreának éreztem magam is szegény, sokat szenvedett *Halálos fiatalság*-omat” (2: 389).

Olykor azért ő is megbizonytalanodott: hullámozott benne az önelégültség és az elégedetlenség önmagával. „Egész délelőtt dolgoztam. Megéreztem a munka melegét. Érzéki erőmet. Változó érzések: elragadtatás és kétség: hátha megint naiv együgyűség az egész” (2: 154). A *kékszakkallú herceg vára* szövegét ért bírálatok ellen előbb hevesen tiltakozott, majd elismerte: „csakugyan nem alkalmas operaszöveg, mert nincs elég pantomimikus érthetősége, a szöveget pedig nem lehet természetesen eléggé érteni az énekben” (2: 313).

Nagy ritkán ő sem volt megelégedve azzal, amit éppen írt, vagy addigi teljesítményével. „Nézem a költők kezdésének idejét. Mit írtak a magam korában? Nem vagyok megelégedve” (1: 169). Sós Aladár emlékezett arra, hogy Balázs annyiszor panaszkodott így, míg nem közös barátjuk, Juhász Gyula paródiát nem írt Balászról:

Én még csak huszonhat éves vagyok!

Petőfi ilyenkor már rég halott.

(Délmagyarország, 1967. máj. 14.) De Balázs valóban írt ilyeneket naplójában: „Egy félelem van csak rajtam. 36 esztendő leszek, és nem csináltam még semmit” (2: 410). „Roppant keserű volt most elolvasni Sz. M.-ot. Hihetetlen, milyen rossz, együgyű és gyerekes az első felvonás” (1: 555). „Mindent rossznak érzek, amit eddig csináltam” (1: 574). „Én azt hiszem, minden írásomban van valami éretlenség és gyerekeség, és ezt magamban is érzem” (2: 351).

Néha józan tárgyilagossággal ítéli meg helyzetét. „A nagyváradi »Holnap«. Ebben nekem volt a legcsendesebb sikerem” (1: 483). Meséinek jó visszhangja volt ugyan, de neki nem elég. „Nem fogadom el a vállvergetést. Nem fogadom el a bárói címet. Ha királyságot nem ismerik el, maradjak száműzött ellenség” (2: 309). Rögtön utána bevallja: „Még hozzá a novelláim nem is sebezhetetlenek” (2: 310). Emigrációjában Polányi Károly figyelmeztette hibáira. „Bár csak egy van, túlexponálok. Magyarázom magam!” (2: 425.)

Naplóját az önmegvalósítás legfőbb eszközének tekintette. A Lukács Györggyel való eszmecsere hatására egy időben jellemét, életét olyan „műnek” tartotta, akár az írott alkotást. „Én a magam kialakulásán úgy dolgozom, mint valami művem, és az egész életet a költészet egy olyan fájának tekintem, melyben nagyon szorosan kell ragaszkodni az adott anyaghoz. Mint ahogy nincs is az a művem, melyet kevésbé komolyan vennék, mint az életemet” – írta 1905-ben (1: 153). 1916-ban már föltételes módon beszélt erről: „magam volnék művem tárgya” (2: 141). „De én más művet választottam. Itt persze megint felmerül komolyan a zseniprobléma. Mert az, hogy a saját etikai értékeimet elhanyagoljam egy objektív mű kedvéért, ehhez talán csak a zseni[alítás] adhat jogot. Aki nem zseni, az legyen jó” (2: 141).

Kudarckok

Gyakran kesereg kudarcaim. „Ma szomorkodtam megint rajta, hogy utálnak engem, és senkinek sem kell, amit írok – panaszojla. – Előre sajnálom születendő gyermekem sorsát és a magam új keserűségét. Olyan szép lesz, és senkinek sem fog kelleni” (2: 106). „Teljes reménytelen idegenség ez az egész magyar irodalmi lélettől. Nem értenek, és nem kelnek . . .” (2: 269.)

Többször megkísérelte a gondolat, hogy külföldön nagyobb hírnévre tenne szert. Bécsi irodalmi körök udvariasságából naiv hiszékenységében mindjárt elismerést olvas ki: „Szomorú volt szemmel látni, hogy milyen » híres ember«, milyen arrivé volnék én már régen, ha csak bécsi író volnék!” (2: 133). De rokonszenves, hogy nem akart német író lenni. Még 1917-ben írta: „Én pedig azt mondtam, elmegyek. Semmi sem köt ide. Élni itt nem élek az irodalmi élettel, melyből engem kiközösítettek végképp és reménytelenül” (2: 232). 1918 februárjában: „Ebben az országban nem maradhatok. Nem vagyok egy országhoz és nemzethez tartozó sem. Európai vagyok” (2: 294). Amikor azután kénytelen volt hazáját elhagyni, 1920 karácsonya előtt derülátón írta, mint már idéztem, hogy két év múlva „Európa főkapuján” vonul be (2: 448). Jövendölésnek is beillik, amit 1919 decemberében rótt papírra: „Ha nem élek magyar földön, akkor akár a Krimbe is mehetek. Sőt az orosz levegő az én művészetemnek megfelelőbb, mint az európai” (2: 349).

Bár a szó etimológiai értelmében *anyanyelve* német, érdekes, nem gondolt magyar nyelvének elhagyására. 1904-ben fejtegette: „Minden művészet örök törvénye, hogy csak nemzeti talajból, egy faj jegyében nőhet nagyra” (1: 133). 1916-ban eltántorodott ettől: „Nincsenek többé » nemzeti « reményeim. Itt velem és belőlem nem lesz semmi. Nekem nincs nemzetem. Európa az én nemzetem” (2: 182). Ámde Erdély román megszállása már néhány nap múlva visszatérítette: „Már azt hittem, hogy anarchista internacionalista vagyok. És most megint érzem, hogy magyar vagyok, mégis magyar? Erdély fáj!” (2: 185.). „A legfurcsább ez: hát mégis a magyar vegetációhoz tartozom, és belőlem vérzik Erdély is, ahol sose voltam?” (2: 187.)

Zsidósága

Kínzó gyötrelmet okozott neki zsidósága. „Azon veszem magam észre néha, hogy lazul régi keménységem, hogy zsidó vagyok, hogy nem találok magamban a csendet, nem látom végső céljaimat” (1: 483). „Otthon is veszített csatát láttam. Avval indultam el újból, hogy új rohamra megyek: én, ennek a szép fajtának elseje, és talán majd egyszer talpra állítom őket, és bejönnek utánam a résen, és megmutathatják, kicsodák. Éreztem, hogy nagyon mélyen erős fajtaönérzet van bennem” (1: 490). Móricz Zsigmond ünneplésében a „fajmagyarok” akart-akaratlan antiszemita következményű elsőbbségét látta. „De énvelem mi lesz? A mostani zsidó irodalmat jobban utálom, mint ők, idegenebb vagyok tőle, mint ők – viszont hozzájuk sem tartozom. Nem fogadnak be. Német a nevem, zsidó a fajtám, az írásaim sem fogják soha a magyar faj speciális karakterét tükrözni” (1: 541).

Meggyőződésből keresztelkedett meg: „Ha már valláshoz kell tartozni, ez a legszimpatikusabb nekem. A zsidókhöz azonban semmi közömet nem érzem. Bár ez, mint újabban megfigyeltem, csak a zsidó férfiakra vonatkozik. A zsidó *nők* azonban sokkal jobban vonzanak, talán csak ők vonzanak igazán. Van itt még valami, amire nem [most?] jöttem rá. Az árja–zsidó keresztkezés az, ami legjobban megfelel nekem. Magamat is ilyen keresztkezésnek gyanítom . . . Mert van azért bennem is sok zsidó” (1: 602). „A zsidóság már le van kapcsolva a vonatról” – vélte utóbb is, amikor visszatért katolizálására (2: 247).

Ugyanebben az időben, 1913-ban, Lukács Györgyöt is foglalkoztatta ez a kérdéskör. „Gyuri felfedezte és vallja magában a *zsidót!* [. . .] Most már ő is meglelte őseit és fajtáját, csak még én állok egyedül és elhagyatva” (1: 614). Úgy érzi, két szék közt a pad alá esett: „A zsidók megharagudtak, a »keresztények« szemében meg csak zsidó maradok” (1: 602). Öccse őmiatta veszítette el zsidó ösztöndíját, s ő is úgy érezte, Alexander Bernát azért fordult el tőle, mert kikeresztelkedett (1: 615).

A háborúba, a népek „erkölcsi fürdőjébe” (2: 10) önként ment. Részint szerette a heroizmust, rokonszenvesnek tartotta a harcot, az életkockázatot egy eszméért vagy bármiért, amely az emberi lényegét egy célra tudja összpontosítani (2: 9), részint pedig – akár Károlyi Mihály (Hit illúzió nélkül. 1982. 59), Tömörkény István (JGYÖM 8: 191) vagy Veres Péter (Számadás. 1944. 86) – úgy tartotta: együtt kell szenvednie a néppel, és ha kivonja magát a közös sorsból, nem lesz később hitele az emberek előtt (2: 12). Így született meg jelszava, háborús naplójának címadója: „Menj, és szenvedj te

is” (2: 30). Most is nagy szerepet játszott elhatározásában hiúsága: „Valóban komoly ambícióm, hogy rövid katonai pályámon őrmesterség felvigyem, és roppant örülnék a hosszú kardnak” (2: 32). E vágya teljesült is (2: 90). Utóbb azonban kissé módosított álláspontján. Babits *Miatyánk* című verse kapcsán latolgatta a maga szerepét. Ő nem írt „háborús” verset. Miért nem? „Vajon úgy van-e, hogy mégis csak testben mentem el, és morális okaim nem lelki kapcsolatok. Nincsen igazi közöm az emberekhez, nem tud megrázni a háborújuk sem; sajnálom, segítem őket, és velük szenvedek – de nem énekelnek bennem. Nekem ez a nép sorsom és választott népem. (Majdnem »szabad« választásképpen.) De nem lelkem. Egyedül vagyok. És ezért irigyeltem Adyt, Babits versét és még szegény Gyóni Géza verseit is és mindenkiket, akik a magyarság nevében beszélnek. Nekem nem akar kijönni a számon. Holott lehet, hogy jobban szeretem náluknál, holott biztos, hogy nagyobb tudnék áldozni érte. És mindez nem jelenti, hogy idetartozom. Inkarnációnak érzem! Vállalom minden következményét. De érzem előbbi és következő életeimet, hogy nem szükségképpen. »Egyedül jöttem bűgö nyíl az úrban«, zsidóságom a megfajtása ennek? Nem hiszem, hogy elegendő az én megfajtásomra. Azt hiszem és érzem, hogy egy közelgő spirituális internacionalizmus embere vagyok” (2: 44). Ekkor érlelődik meg benne európaiságának tudata, és rájön, hogy e gondolat benne származásából ered: „Ha ezt a zsidóságom teszi számomra lehetővé, akkor ez a zsidóság hirdetett, fenntartott nagy missziója” (2: 44). „Az én drámáim az európai ember tragédiái. Nem a magyaré, és nem is a németé” – véli (2: 45).

A *Tristan hajóján* című verseskötetéről Fülep Lajos azt tartotta, hogy „az új zsidóság versei” vannak benne (2: 198). *Meg kell halnom itt* című költeményének „felejtett ősök” kitételében Fülep is, baráti körének néhány más tagja is a zsidóságra való célzást látott. „Pedig nekem eszembe[n] sem volt – mondja Arany János híres mondására emlékeztetően Balázs Béla. – Érzem determináltságomat, de nem itt” (2: 199). Tagadta, hogy kötetének Füleptől való minősítése igaz volna, bár megállapítását nem tartotta a maga számára kellemetlennek vagy szégyellni valónak. Nem hisz, úgymond, a maga újzsidóságában” sem. „Hiszek az európai emberben, mely *lelki rassz* és szellemi szekta alakjában már étezik . . .” (2: 199.). Pár nappal később Laczkó Gézával és Schöpflin Aladárral jött össze: „minden újzsidó elmélet ellenére” úgy érezte, „emberileg mégis inkább közéjük való volnék, mint a vásárnapiak közé, bár egy szavamat se értenék. Itt van a nagy baj! Mégse vagyok én zsidó!” (2: 203.)

Magyarsága

Végül is Balázs Béla magyar költőnek tartotta magát. Különös értéket ad erről szóló nyilatkozatainak, hogy már emigrációban tette őket. 1919. december 4-én az ellenforradalmat vádolta: „Nem szörnyű, hogy kicsavarják szívünkéből a magyarsághoz való jussunkat? Mért, mért, mért? Mivel magyarabbak ők minálunk? Avval, hogy a zsidó kapitalizmust védik, meg idegen grófok nagybirtokait? ” „A szívem közepén keresztül folyik a Tisza, és magyar költő vagyok . . .” (2: 346.) Ezt a képet pár lappal később megismételte (2: 360). „Nem fúrta magam mind a tíz körmömmel abba a magyar-ágba, melyről akkor a Kiss Józsefek és Makai Emilek, de még a Jakab Ödönök és Reviczkyek idején is, nki sem tudott. Nem jártam-e mámorosan népdalokat gyűjteni Bartókkal, és tartottam benne a roskadó hitet egy »magyar művészetben«, nagy magyar renaissance-ban; nem bújtam-e bele a magyar népmesékbe, írtam magam »magyar népdalokat«, és nem akartam-e a székely népballada fluidumát magyar drámai stílussá felnagyítani? Szerencsétlen szerelem volt, lehet, és tévedés is talán? Az fájt most, hogy ez végképp kihullt a kezemből? – De ezt nem is érzem! Mert fogok én még magyar muzsikát játszani, amit sem Friedrich, sem Horthy, sem Szabó Dezső meg nem tilthat nekem. Majd ők azt mondják, hogy nem magyar. És majd száz év múlva koronatanúnak fognak idézni, hogy a magyarság életjussát Európában igazoljam. Mindegy. Egy [Így?] van és gondolkodni való, hogy »nekem, a vándornak, idegennek, européer zsidónak« ez nagyon fáj. Talán csak ez volt. Magyar nem vagyok, és fajtaöszönök nem szólalnak meg bennem. De elmentem melletted a lélekvándorlás útján, és egész szívvel hozzájuk szegődtem, nyelvüket és ruhájukat, ügyüket vállaltam, és nagyon szerettem. (Nem a magyar urakat, hanem a *magyarságot*, azt a misztikus és definiálhatatlan valamit, ami Ady dalaiban és a kuruc nótákban izzik.) Hozzászegődtem és szerettem, fegyverbarátságot kötöttem, és lettem volna olyan jó katonája a *magyar kultúrának*, mint Bem vagy Guyon a forradalomnak. Most kidobtak, és ez fáj” (2: 359–360).

Fontolgatta, hogy megtanul németül írni. „De énekelni csak magyarul tudok” (2: 353). Ezeket a megható vallomásokat Balázs Béla költészete hitelesíti. A naplóból túlságosan egyoldalú a róla alkot-

ható kép, annál inkább, hiszen éppen 1922 utáni munkássága vált életében jelentősebbé: filmtudósi tevékenysége és költészetének lehiggadt, hagyományt és modernséget ötvöző új korszaka. Legszebb versei – írtam itt negyedszázada – az emigráns hazaszeretetet megrendítő vallomásai: a szocialista hazafiság egyik legkiválóbb, legrokonszenvesebb költője Balázs Béla (ItK 1960. 134). A naplóból persze mindez kevésbé tűnik ki.

Szocializmusa

Az eddigiekből már kiviláglott, hogy Balázs Bélát az események sodorták a forradalmakba, emigrációba. 1916. március 24-én írta: „Új probléma: forradalomban részt vennék-e. *Nem vennék részt*. Nem az én életmunkám. (A lélek forradalmában részt vennék)” (2: 149). Ismerően Lukáccsal együtt a vallással kapcsolatos ekkori tépelődéseiket (1: 519, 2: 91, 432, 509), ezt természetesnek is tarthatjuk. A viszonyok, a baráti kapcsolatok, az események menete, Balázs Béla izgékony természete végül azonban mégiscsak úgy hozták, hogy kivette részét mindkét forradalomból. Ám még most sem a szocializmus eszmerendszere, sokkalta inkább erkölcsi és érzelmi indítékok vezették tetteit. Bécsben azután fogadkozott is: „én nem akarok soha többé politikában részt venni, mint ahogy nem vettem benne részt azelőtt, mert nekem nem ügyem. Nekem a kommunizmus is vallásom, és nem politikám” (2: 354). „Az eszemet nem adtam oda az ügynek, de a szívemet igen” (2: 408). „A kommunizmus legmélyebb metafizikája szívemben – nem az, ami szociológia és politika benne: az etika és a lélek felszabadulása” (2: 419). Lesznai Annának is azt fejtegette: „Minden azon múlik, hogy a kommunizmust vallással spiritualizáljuk” (2: 453).

Aligha véletlen, hogy moszkvai emigrációjában, az eszmei szigorodás korában Gábor Andor is (Kritika, 1964. 1. sz.), Lukács György is (vö. Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez, 152–187) bő támadási felületet talált Balázs Béla életművén.

A forradalmak alatt őt is elkapta a messianizmus, a közeli világforradalom hite. Még a bukás után, Bécsben is gyakran építette rá terveit (2: 414, 432, 456). Csak 1921. július 12-én adja tanújelét az első kételynek: „a világforradalom egyre messzebb halasztódik” (2: 483).

Barátai

„Tulajdonképpen nincs barátom” – panasolta 1903. május 13-án (1: 36). Petri (Pick) Lajossal (Lacival) való gyermekkori barátságát életük másfelé terelődése megszakította. Az Eötvös-kollégiumban Kodállal lakott egy szobában, s vele alakult ki különleges kapcsolata. „Én általában csak egyetlen barátságunknak, a Zoltánéknak érzem szükségét” (1: 66). A naplóban végig kísérhetjük e sajátos kapcsolat egész történetét, ellentmondásait (vö. Péter László: Kodály Szegeden. Szeged, 1982. 9–23). Később társul ehhez a Bartókkal való barátság, amely azonban lényegesen különbözik a Kodályétól (vö. Péter László: Bartók Szegeden. Szeged, 1981. 7–19). Az emigrációban – félreértések is hozzájárultak – keserűen tagadta meg őket: „A pajzsomból kitörölöm a nevüket” (2: 463). A naplón túli időkben, főként a főlzsabadulás után, Balázs Béla elfeledkezett sérelméről, és mindkettejükkel vállalta az ifjúkori szövetséget.

Kodálytól elszakadóban alakult ki Lukács Györggyel való barátsága, amely ismét más természetű volt. „A Zoltán-probléma lassan lehervadt rólam, és most egyre nő a Gyuri-probléma” – írta 1916. november 3-án (2: 191). Ez a kapcsolat is követhető a naplóból, de természetesen ezt jócskán kiegészíti – jóllehet egyoldalú – levelezésük (Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez).

Joggal mutatott rá K. Nagy Magda, hogy Balázs Béla még Juhász Gyula előtt fölfigyelt Adyra (Balázs Béla világa. 1973. 71). Valóban meglepő, hogy már 1903. november 29-én leírta: „Ady Endre szép verseket ír. Homályos néha, érthetetlen is, de nem okoskodik, hanem álmodik. Báborködös álmok és nehéz szenvedélyek – poézis” (1: 9). Ez egészen furcsa, jócskán előlegezett vélemény Ady *Még egyszer* című kötete alapján, hiszen ez még egyáltalán nem az érett Adyt mutatta be. Adyval, noha ritkán összejöttek, nem melegedtek föl egymás iránt. „Nem tudunk közel férközni egymáshoz” (1: 482). Pedig Balázs szerette volna Adyt meghódítani hívének (1: 461). De jellemével nem tudott kibékülni (2: 24); ellenszenves volt számára őt részegen látni (2: 151), és csalódásáról beszélt (2: 181).

Mindenképpen figyelemre méltók még a Kassákról (2: 114, 437), Szabó Dezsőről (2: 323, 439), Kner Imréről (2: 134, 181, 257, 487), Franz Werfelről (2: 289), Robert Musilról (2: 473, 505), Leonhard Frankról (2: 515), Gaál Gáborról (2: 519) fölvillantott emlékképei.

Részben Kodállal, részben Lukáccsal kapcsolatban vetődik fel Balázsban a férfiszerelem problémája. Anélkül, hogy bármelyikük részéről a viszonzásnak legkisebb jele is mutatkozott volna, Balázsban időnként élt ilyen hajlandóság, amelynek – mint mindennek – elméleti hátteret is igyekezett adni. Mannheim Károly valamelyik barátjának a naplóját olvasva jegyezte föl: „Ami engem megkap és érdekel, hogy két férfi szereti egymást. Az a misztikus, abszolút, asszonyfölötti szövetség, amely köztem és Zoltán között volt. Hajt valami, hogy Mannheimet magamhoz kössem” (2: 152). A csoport-szex kapcsán emlegettett görögöségzsemje ide is áttevődött: „Evvél függ össze a görög homoszexualitás” (2: 161).

Amikor rájött, hogy ezt az érzelmes férfibarátságot Lukács sem viszonozza, fájdalommal törődött bele, hogy kapcsolatuk „fegyverbarátsággá” szűkül, ahogy Lukács írhatta neki. „Gyuri tulajdonképpen nem is »szeret« engem”; „barátságunk, mint ő mondja, csak fegyverbarátság” (1: 514). „Viszonyunk nagyon megjavult, de inkább intellektuális fegyverbarátság. Különben sohasem volt más” (2: 101).

Balázs Béla a barátságot a szerelem fölé emelte (1: 128). Három fajtáját különböztette meg: a gyermekkori, „aztán a szentimentális egymást szeretés”, végül a fegyverbarátság (1: 560). Később mind a szerelem, mind a barátság fölé emelte a *testvérséget*: „Nem szerelem, mert sose volt benne erotika, és soha a vonzó ismeretlen és idegen. És nem barátság, mert nem közös célokra való szövetség...” (2: 255.) Sajátos műsót is alkotott erre, amelyet Lukáccsal és baráti körével elfogadtatott: *Tesvim* (1: 655), *tesvik* (2: 64), *tesviség* (2: 85). Valószínűleg helyesebb volna hosszú *i*-vel írni (ez Balázs kézírásában elsikkadhat), mert sejtésem szerint a *testvér* szónak a debreceni *i*-zö kiejtéséből (*tesvir*) keletkezhetett. Szegeden a századfordulón a debreceni születésű Újlaki Antalt, a Szegedi Friss Újság szerkesztőjét hívták – nyilván szavajárása után – *Tesvirnek*. Ezt vihette föl Pestre, és terjesztette ki barátaira Balázs Béla, egyszersmind az előbbi idézetekben megfogalmazott sajátos jelentésárnyalatot adva neki.

Édesanyja

Tőle tudjuk, hogy Kodály az apját (1: 156), Lukács az anyját (1: 227) nem szerette. Ő is érezte, hogy édesanyját nem szereti úgy, mint illenék: „Anyám beteg, és én nem tudom eléggé szeretni. Holott ő imád engem. Teljesen elidegenedtem tőle, nincs belső kapcsolatunk, és én enélkül nem bírom az intimitást. Az idegeim nem bírják. Például alig tudom tűrni, ha megcsókol” (1: 489). Mi sem árulkodóbb, mint hogy édesanyjának halála után, naplójának talán félévvel később írott „krónikás” visszatétele szövegében már pontatlanul rögzíti anyjának halála napját. Azt írja, „október elején” halt meg (1: 619), holott özvegy Bauer Simonné Lévy Jenny a szegedi lapok egybehangzó tanúsága szerint 1913. november 27-én hunyt el. Egyik tanítványa, Kanyó Pál, másnap a Szegedi Híradóban nekrológot is írt róla, „Bauer néniről”, és föl is emlegette, mennyire büszke volt „az enyim fiam” hírnevére. (Sohasem tanult meg jól magyarul.)

Balázs Béla 1917 nyarán tíz napot töltött Újszegeden, napozott, fürdött a Tiszán. „Anyám sírjához ki akartam menni, de halasztottam, és messzi volt, meleg volt, és nem mentem” (2: 240). Húga előtt röstelkedett, de önmagának megmagyarázta, hogy számára egy sír semmit sem jelent: „Egy darab föld, melynek semmi köze ahhoz, ami *bennem* a halottból megmaradt. De azonkívül érzem, hogy anyám nem jelent nekem annyit, amennyi természetes volna” (2: 241).

Hilda húgát szerette, Ervin öccsét is, bár vele szemben már voltak ellenérzései, csakúgy mint sógornőjével, Kaffka Margittal szemben (2: 16). Később, a sztálini önkény tobzódása idején, amikor Bauer Ervint koholt vádakkal letartóztatták, Balázs Béla megtagadta öccsét (K. Nagy Magda: i. m. 365).

Szeged

A szülőváros is ambivalens értéktartalommal mutatkozik meg a naplóban. Amikor 1905-ben hűsvéti szünetre hazajött, húga azzal fogadta: „De most ne legyél ám olyan vad mogorva, mint karácsonykor.” Balázs Béla így magyarázta kedvetlenségének okát: „Pesten dolgozom, dolgozom – és minden izgatottságom és felindultságom mellett nem gondolok másra, mint a munkámra. Boldog vagyok. De itt Szegeden a kezdetet látom. Minden mértéket állít mellém, és minden azt kérdi tőlem: »nagy dérral dűrral indultál el innét – mennyit nőttél azóta?« ” Ez az elégedetlenség ül ki az arcára: „Ez az, ami idehaza oly gyakran fojtogat” (1: 176). Később: „Itthon vagyok, és megbecsülöm a csendet” (1: 189).

„Szegezen vagyok megint karácsonyra. Megint, isten tudja, hányadszor már négy év óta, mióta [Pesten] élek. Mindig egész egyformán szállok vissza a fészekbe. Fél tizenegykor este vacsorával, teával várnak. Ervin kiszalad elébem. Anyám az ajtóban áll. Odabent pedig meleg, csend és az a valami, hogy minden mást csinált, épített, berendezett lakásnak érezek.” „Természetben érzem itt magam, mint az erdőben” (1: 276).

1906 nyarán már átveszi Kodály jelszavát: „Nem jó otthon!” „Van szép szobám, békességem, mindenem. De a családom visszakerül az ember valahogy a vegetációba. Mintha nem volnék elvágyva a köldökzsinórtól, vagy mi a fene! Akárhogy vigyáz az ember, mégis butul otthon” (1: 326).

1908 nyarán: „Otthon vagyok megint, és békében egyedül. Otthon az öreg, nagy tölgyfa íróasztalom előtt. Kilátok a csendes Dugonics térre, és a közelben a Tisza. Sok erőt ad nekem ez az otthon. Jobban gyógyulok ebben a hőségben, poros levegőt szíván, mint Lőcsefűrdőn. És a gyökereimet érzem. Úgy látszik, mégis vannak itt” (1: 470). 1911-ben: „Szeged oly szent változatlansággal őrzi múltamat, első és véget ütő [?] álmomat, életem értelméről és céljáról, mint valami oltári fétis” (1: 489). 1912 nyarán, csaknem egyéves nyugat-európai kalandozás után visszatérve szülővárosába, jellemzően, már nem találta helyét Szegezen, az ismerősök közt: „Azonban szomorúan tapasztaltam, hogy vége, és hiába. Hiába akarnék a legjobb indulattal, a legnagyobb megihatottsággal visszatérni ezekhez az emberekhez. Hiába látom, hogy jóra való, derék nép. Késő. Ha szándékaimat, küldetésemet, fegyverzetemet eltitkolom is, az a csepp műveltség, amit időközben magamra szedtem, egy áthidalhatatlan óriási úrt szakított közénk. — Lehullok rólok. Nem tudok már a nyelvükön beszélni. Végre elvesztettem őket. Szóval zavaros és fantasztikus hangulataim voltak. És gyermekkorom városában mindig elvesztetem a realitásérzékemet” (1: 586–587).

1913. március 2-án Balázs Béla „mint vendég” költeményeit olvasta föl a Dugonics Társaságnak a városháza közgyűlési termében tartott ülésén (A Dugonics Társaság ötven éve. Szerk. Banner János. Szeged, 1943. 141). „A régi motívum: Szegezen, otthon imponálni! És a régi fájdalom: ha az egész világon súlyom lesz, abban a hülye homokban soha nem fogok nyomot hagyni” (1: 601). „Egyáltalán sokat jártam ez évben Szegezen. Valami tehetetlen vágy húz oda, melynek nem tudom célját, valami fájdalmas kielégítetlenség, csalódás ér ott mindig, és nem tudom, kit keresem. A múltamba hazamennek. Ez az ösztönöm. De idegen tőlem a múlt. Nem én változtam. Régi társaim. Miért nem maradnak ők úgy, mozdulatlanul, ahogy elhagytam őket?” (1: 601.). „Július végén vissza Pestre. Utálattal jöttem el Szegedről. A leglomhább, legsüketebb és velem szemben legértetlenebb városból, szülővárosomból. Avval a végső érzéssel, hogy a Tisza mégsem fog soha elereszteni. Mennyi lírai adósságom van ott még” (1: 610). 1914 nyarán Székesfehérvárott járt: „Milyen szép Fehérvár, mennyivel szebb Szegednél” (1: 656). 1915 májusában Szabadkáról áthozta magával Annát. Újszegedre mentek át: „Majd ha öregek leszünk, és már senkinek se kellünk, és senkinek se fájunk, akkor idejövünk vissza lakni” (2: 66). Később is emlegette a megálmódott szegedi „Tisza-parti kis házunkat” (2: 88). 1917-ben ismét egyedül nyaralt Újszegeden. „A szegedi tunyaságban hogy érzik az emberek, és ilyenkor érzem én magam is, az én törhetetlen vitalitásomat” (2: 241). Barátait, Dettre Jánost és Sós Aladárt, akikkel az egyetemi évek alatt sokat volt együtt Pesten, akkor pedig az előbbi tisztai alügyész, az utóbbi neves építész-mérnök, arról faggatta: „Mit akartok ebben a halott városban csinálni, hogy fogtok hozzá az ébresztéshez? Hogy toljátok a megrekedt szekeret? Sehogy. Nem lehet semmit se csinálni, úgys hiába” (2: 242).

Ugyanilyen ambivalens jelképpé nőtt Balázs Béla szemében Tápé, az ő kedvelt kifejezésével: „a tápai puszta”, „a tápai rét”. Az első változat csak egyszer, először bukkant fel, és ekkor – Berlinben, 1908. november 18-án – számára Ady „magyar ugarával” azonos: „Ki töri meg ezt a bűbájt? Ki veri le ezt az átkot?” (1: 361.) Balázs Béla azonban tudta, hogy Tápén nincs puszta, van ellenben – a Tisza és a Maros szögében – *Tápai-rét*. Ifjúkori barangolásain eljuthatott – komponát a Tiszán – ide is. De kevés valóság-tartalma van az ő „tápai rétének”. Kettős értelmű jelkép inkább, s egyre jobban a magyarsággal, a magyar néppel való azonosulás vágyának a jelképe a lelkében, agyában. Pesten, 1908. január 3-án írta: „A tápai rétről jöttem vissza. Meg hazulról. A földíz a számban, és kezem mintha mély gyökerekben vájkalna, a fülemben tiszta kiskun magyar szó” (1:460). Tápén persze nem hallhatott „kiskun” szót: a kiskunok – pontosabban kései betelepítésű jászok – csak Dorozsmán voltak és vannak. De számára nem ez a fontos, hanem amit szimbolizál a tápai rét (amelyet ő kis kezdőbetűvel írt, nem tudva, hogy ez szabályos földrajzi név, tehát *Tápai-rét* a helyesírása). „Kereseim a magyar lelket [. . .] A nagy magyar szomorúságot. Hiszen kikezde már az én lelkemet is. És rávetődött a tápai rét árnyéka. Az a nehéz, dús, bénító álmódás és nem mozdulni akarás az ősanagyból. Fogok egy

dramát írni, aminek az lesz a címe: »Magyarok«. Ez lesz benne: a magyar ugar, a nagy magyar szomorúság, a magyar urak, a magyar Nirvána tragédiája. És a tápai rét” (1: 462).

Az imént idéztem 1908. július 14-i naplójegyzetét, amelyben a gyökereiről vallott. Így folytatta: „Úgy látszik, mégis vannak itt. És ez nem áll egyébből, mint ha kimegyek Tápé felé és körülnézek. Felhőn, vízen, homokon, jegenyéken, tiszai tutajokon és a nagy tápai réten, hát csodálatosan megvetve érzem a két talpam, buja dússágot érzek, teli mind a két markomat, és oly nagy ósanyag ízét, hogy kétségbe is kellene azon esnem, hogy kiássam, még mindig beléje feketnék, belesimulhatnék, nem fázva, koldusan, hanem az anyám ölébe. Nirvána. Ez a lehetőség olykor bágyaszt. Hátba szereznek itt valami becsületes tanári állást. Megkeresném a kenyerem, családot alapítanék. És kijárnék minden este naplementét nézni a rónán” (1: 470). Ez a romantikus képzelődés olykor később is megkísérti. 1911 nyarán felvillantja: „A régi utcák, a Tisza és a tápai rét” (1: 489). 1912 nyarán Lőcsefűrdőn már ismét kétkedve idézi szülőföldjét: „Talán mégis [vagy helyesen: mégsem?] csinált háttér, erőszakolt otthonkodásom nekem az Alföld és a tápai rét?” (1: 595.) A két táj – Szegedé és Lőcsée – viaskodik emlékeiben, jelenében, sőt jövőjében is: „Mégiscsak ott elevenek az emlékeim, csak ott nyüzsgök lelkem talaja alatt ezer emlék, melyre nem emlékezem, de fogok egyszer” (uo.).

Az *Álmodó ifjúságban*, amelyet ifjúkori naplója nyomán írt, természetesen ismét találkozunk e jelképpel. A Tápéra kilátogató diákot ugyan csalódások érik, de ezekért kárpótolja este a Tisza töltésén hallott dal: „Erre gyere, amőre én . . .” – hívta a leányhang, amely ismét szimbólummá nőtt: „A rét hangja. A nép hangja. Mély és édes megnyugvás borult rám” (*Álmodó ifjúság*. 1976. 311).

Az életmű adalékai

A napló, akár a levelezés, őzri később alkotott művek csiráit. Így a *Halálesztétika* abból a levélből nőtt ki, amelyet Bauer Arankának írt Lipcsébe (1: 318). De az is kiderül, miképpen bontakozott ki *A kékszakállú herceg várának* fő motívuma, talán öntudatlanul, Balázs Bélának egy sajátos tulajdonságából. 1911. augusztus 2-án írta: „Hihetetlen, milyen beteges szenvedélyem a leskelődés. Talán ez a leglegyőzhetlenebb.” „A legnagyobb gyönyörűségem egy lámpavilágított szobába látni, ahol egész egyedül, látatlanul hiszik magukat az emberek” (1: 475). Ez a vallomás magyarázza meg a már korábban felbukkant szoba- és ajtómotívumot. Még 1904. június 24-én latolgatta regénytervét a zenész és a költő (a nyilvánvaló modell Kodály és ő) történetéről. Itt emlegette „a legbelső szobának a regényét” (1: 63). 1905. december 27-én: „Csodálatos dolog az hirtelen, mint szobába benyitni egy lélekbe, és mégis a legbelsejébe” (1: 284). „Hanem énbennem, úgy látszik, ajtók vannak, és csak a kilincset kell megnyomni, hogy felrúgjam őket, és egyszerre ugorjak egyik szobából a másikba” (1: 453). „Becsukok egy ajtót, megcsönkítom magam, megalkuszom” (1: 598).

Költészete, vallja, első szerelmén, Esztin, Löw Eszteren nőtt fel (1: 302). A *Doktor Szélpál Margit* ihlető mintája nem Hajós Edit (vö. *A magyar irodalom története*. 1966. 6: 247), hanem Bauer Aranka (1: 302). A *Halálos fiatalságban*, melyet eredetileg regénynek szánt, Kodályt is megírta (1: 513). Tehát nem Bartókot, mint Fehér Ferenc vélte (Balázs Béla, *Halálos fiatalság*. 1974. 11). Elárulta, hogy a hadinaplóban sok a kitalálás (2: 40). Előbb lázadott Babits bírálata ellen, mely szerint kultúrája németes (1: 228), utóbb maga is elismerte (2: 259). Bizonyára az is jellemző kortűnet, hogy Balázs Béla csaknem egy időben Babits *Messze . . . messze . . .* című versével írta le: „Mennyi érdekes, sajtáságos alak él velem egyszerre a földön, és még csak látni se fogom” (1: 366). Babits ugyanezt a tájakról fájálta: „És *mind* nem láthatom soha!”

Érdekes a krákmotívum is (1: 608), amely Balázs Bélát Lukács Györggyel együtt sokat foglalkoztatta (1: 612). Ugyanez idő tájt Ady és Móra Ferenc is tépelődött rajta. Ady *A nagy cethalhoz* című versének ez a képzettörténeti háttérre (vö. Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. 1977. 2: 410–424), Móra pedig vezércikket és tárcát egyaránt írt belőle, politikai jelképként is alkalmazva (Móra Ferenc: *A fele sem tudomány*. Utazás a föld alatti Magyarországon. 1960. 184–188, 545–546). Mórának egyik ilyen vezércikke ihlette József Attila *Nem én kiáltok* című versét (*Nem én kiáltok*, a föld dübörög . . .)

Bár kritikai kiadás igényével nem vizsgálhatjuk a napló e régen várt kiadását, mégis jogos volt várakozásunk, hogy a tudományos kutatás számára is használható legyen. Lemondunk tehát Balázs Béla kusza, kapkodó, rendetlen helyesírásának (*lucus a non lucendo!*), ötletszerű központosításának hű másáról, de nem mondhatunk le néhány olyan megoldásról, amely csak kicsivel több munkát kívánt volna, és az olvasót nemhogy zavarná élvezetében, hanem még őt is jobban szolgálná. Igazán nem nagy kívánság, hogy egy könyvnek *tartalommutatója* legyen: ebből még ez is hiányzik! Hogy *névmutató* mennyire növelte volna használhatóságát, ugyancsak mindenki előtt nyilvánvaló, mégis nélkülöztünk kell előre-hátra az olvasónak, ha arra kíváncsi, melyik évben tart. Magam hasznára, de közkinccsé teszem azt az évmutatót, amely tehermentesít a lapozgatás alól:

1. kötet

1903: 5
1904: 24
1905: 145
1906: 296
1907: 372
1908: 450
1909: 481
1911: 488
1912: 544
1913: 590
1914: 623

2. kötet

1914: 5
1915: 27
1916: 115
1917: 209
1918: 285
1919: 342
1920: 365
1921: 450
1922: 493

Sajnálatos az is, hogy Fábri Anna elhagyta a napló elejét, mellőzte első füzetét (1899. január – 1900. február), azzal a semmiképpen el nem fogadható érveléssel, hogy „csak erőszakoltan kapcsolható a több mint hároméves szünettel folytatódó” továbbiakhoz (1: 661). De hiszen később is bőven van „lyuk az életrajzon”, szünet, amely megszakítja a folyamatosságot. Így 1907 végén és 1908 elején csaknem egy év (1: 469); 1909. febr. 16-tól 1911 júliusáig több mint két év (1: 488); 1912/13-ban „egy teljes esztendő” (1: 590); 1918. okt. 29-től 1919. dec. 4-ig több mint egy esztendő (2: 342) hiányzik. Ez utóbbit az a naplófüzet tartalmazta, amelyet Pestről menekülve Balázs Béla elhagyott, a rendőrség megtalált, és A Nap 1919. nov. 29-i száma részleteket közölt belőle, természetesen olyanokat, amelyek kedvezőtlen színben tüntették őt föl (vö. K. Nagy Magda: i. m. 369). A hézagosság tehát nem ok a napló fejlődéslélektani szempontból nagyon fontos első füzetének mellőzésére. Hiszen éppen ez a rész volna hivatva az *Álmodó ifjúság* háttérét, forrását számunkra megvilágítani. S ugyanígy hiányoljuk a napló végét is, az 1922-től töredékesen, feleségének összefoglalásában fennmaradt részleteket, köztük 1940 és 1945 közt Balázs Béla saját kezű följegyzéseit. Terjedelmük (Csanak Dóra katalógusa szerint) aligha lehetett a közlés akadálya.

Összefolyanak a naplót tartalmazó füzetek határai is; a három csillag, amely ezt volna hivatva érzékeltetni, kevés; elsikkad az olvasó szeme előtt, s nem érti, amikor pl. Balázs Béla ezt írja: „Zoltán névvel kezdem” (1: 96). Nem ér az olvasó tudatáig, hogy nem egy napi írását kezdi Balázs Béla Kodály névvel, hanem (ahogy *Isten nevével* szokták, s ahogy 18. füzetét Balázs Béla is kezdte: 1: 488) naplójának 3. füzetét. Ezt kellett volna tehát címül, szöveges zárójelben föltüntetni.

Minden tisztelet megilleti Fábri Annát a rongált, összekuszálódott naplófüzetek, olykor egyes lapok rendezéséért, a halvány, elkapkodott, rossz írás fáradtságos, nehéz kiböngészéséért. Néhány sorrendbeli és olvasati ellenvéleményemet – inkább gyanúmat – mégis közzé kell tennem.

Az 1. kötet 450–454. lapjainak szövege a 466. lap élére kíváncsoznék. Két helyen a keltezésbe hiba csúszott: nem április 29., hanem 22. (1: 176), és nem 1907., hanem 1908. január 11. a helyes (1: 450).

A 2. kötet 324–329. lapjainak anyaga pedig előre, a 321. lapra való.

Magyarázatot kívánt volna az 1. kötet 357. lapján középpött ez az alcím: *Zoltán és én*: Ide Balázs Béla nyilván önálló eszmefuttatást szánt Kodállal való kapcsolatáról, de megírása elmaradt. Így viszont az olvasó értetlenül nézi, hogy a kettőspont után egész más természetű szöveg következik.

Fábrí Anna sok mindennek utánajárt, és alapos magyarázatokat ad a naplóban előforduló személyiségekről, idézetekről, eseményekről. Néhány adata mégis helyesbítésre szorul. Nem Lendvai Istvánról, hanem Lendvai Ernőről (1882–1949) mondja Balázs Béla, hogy rajongott Kodályért (1: 95). Katona Lajos nem etnográfus volt, hanem irodalomtörténész, és mellesleg folklorista (1: 671). Király-König Péter nem haláláig, csupán 1934-ig volt a szegedi zeneiskola igazgatója (1: 678). Nem valószínű, hogy Bauer Aranka az 1845-ben elhunyt német költőhöz, Schlegelhez hozzá ment volna feleségül (1: 228). Nem Enyedi Lukács, hanem Eisenstädter József, a felesége és leánya segítette Bauer Simonét (1: 686). Bartók nem 1905, hanem 1906 nyarán gyűjtött Balázs Bélával népdalt Szeged környékén (1:689). Hollós József sohasem volt a szegedi kórház igazgatója, csak „boncoló főorvosa” (1: 714). Nemcsak lehetséges, hogy a szövegben (2: 431) Reiner Frigyesről van szó (2: 555), hanem a 446. lapon előadottak szerint („Reiner és én négy kézre improvizáltunk zongorán”) bizonyosan órára. Egészen furcsa, hogy az életrajzi tájékoztató végén hibásan szerepel Balázs Béla halálzási adata: nem 1949 „augusztusában”, hanem május 17-én halt meg (2: 567). A *csend* címmel nem jelent meg Balázs Bélának kötete (It 1982. 629). S nem volt helyettes népbiztos (2: 566), hanem a közoktatásügyi népbiztosság irodalmi osztályának a vezetője, „aki egyúttal vezeti a drámai színházak irodalmi és művészeti ügyeinek alosztályát” (Mindenki újakra készül. Szerk. József Farkas. 1967. 4: 966).

Néhány magyarázat még elkelt volna. Az 1. kötet 7. lapján említett Boriska Scheiber Boriska, a későbbi Sós Aladárné (Kéryné Sós Júlia édesanyja), akiről egyébként később, az 587. lapon (amikor már 18 éves!) ismét beszél Balázs Béla. Kár, hogy nem mindig érthető óvatokodásból Fábrí Anna a vezetéknevét csak Sch.-val rövidíti, így nehezen fölismerhetővé teszi. Ez annál érthetlenebb, mert Boriska édesanyjának a nevét viszont nem rövidíti: Scheibernéről beszél (93); később azonban ismét Sch.-ékat ad meg, holott most is Scheiber Fülöpről, feleségéről és lányáról van szó (180).

Nehéz fölfedezni valamely következetes szempontot, hogy ki szerepel teljes névvel, ki monogrammal. Nyilván Balázs Béla sem volt ebben következetes, de a szöveggondozótól inkább a szerző betűjeleinek a föloldását váránk, mintsem az eredetiben teljes neveknek kezdőbetűkké csonkítását. S miközben Simó Erzsit (1: 497, 584) vagy Angelotti Máriát (2: 217) teljes néven adja (holott netán ők, de főként leszármazottaik még élhetnek), az öngyilkos szabadkai Grád Eszrit csak G.-nek írja. Farkas Bélát előbb monogrammal adja (2: 48), pár lappal később (2: 53 kk.) már kiírja; társait, Vecsei Pistát, Szántó Bélát, Lepedák Milivojt (2: 77), csak vezetéknevük kezdőbetűjével. Nem világos eljárásának oka.

Tarka (1: 203) már előbb magyarázatot kívánt volna, mert később teljes néven, Löw Terkaként újra fölbukkan az esküvője kapcsán (1: 283); egyébként Weisz Gyula ügyvéd vette el. Sztrahon Nelli, akivel Balázs Béla Párizsban együtt volt, egy időben Oláh Gábor szerelme (JGYÖM 1: 373). Nacáról elmondandó lett volna, hogy Klima Ili húga (1: 485), Hollós Bözsi pedig Hollós József lánya (1: 602).

A leggyakoribb téves olvasat (vagy sajtóhiba) az *én* és az *és* felcserélése. *És* helyett *én*-t gyanítok a 114. lap 2. bek. elején, a 350. lap 2. bek. 2. sorának végefelé és a 2. kötet 398. lapján alulról a 6. sor mondatkezdő szavában. A 143. lapon fölösleges a szöveglet zárójelben kiegészítésnek szánt *ez*, a 218. lapon pedig az *az* mutatózó. A 233. lapon *arányos* helyett *aranyos* olvasandó. A 490. lapon *jún.* helyett értelme szerint *júl.* lehet csak jó. Lehet ugyan, hogy Balázs Béla megszokásból *Laczkót* írt (1: 580), de ezt még a kritikai kiadásában is átírjuk *Lackóra*, már csak azért is, nehogy olvastán Laczkó Gézára lehessen akár egy pillanatilag is gondolni. Ugyanígy a *sohse* alakot ma *sose* formában használjuk (1: 239).

A 2. kötet 11. lapján *követelendők* helyett *követendők*, a 309. lapon nem *csak hatás*, hanem *sokkhatás* olvasandó. A 418. lapon nem *kedves*, hanem *kedvem*. A 420. lapon kétszer is *kellenek* áll, holott *kellek* a helyes, mint ahogy harmadszor helyesen is van. Az 503. lapon *menyire* helyett *ennyire* lehet a kéziratban.

Bár a sajtóhibák a téves olvasattól nehezen különböztethetők meg, föltételezem, hogy a nyomda rovására írandók a következők. Az 1. kötet 14. lapján XIX. század helyett csak XX. századról lehet szó. A 15. lapon nem *Karabunkus*, hanem (vö. 29, 342) *Karbunkulus* a helyes. Tömörkény könyvének helyes címe: *Vizenjárók és kétkézi munkások*. Napjaink járványa a kétkézi (86). A 282. lapon alulról a 4. sorban *számunkra* helyett *számuokra* illik a mondanivalóba. (Ez a típusajtóhiba.) Ignóus neve helyesen Veigelsberg (707). Balázs Béla nem 1899, hanem 1898 nyarán került vissza Lőcséről szülővárosába (667), amint az életrajzi tájékoztatóban helyesen van (2: 565).

Jó lett volna néhány fénykép, kézírathasonmás, amely izelítőt adna a napló külalakjáról, Balázs Béla kézírásából, illusztráló rajzaiból, némi benyomást a szereplők testi mivoltáról. De belátom, a sorozat egyetlen kötete sem közöl ilyet, ezen sem kérhető tehát számon.

A naplóból az elmúlt években számos részlet napvilágot látott már. (Népszabadság, 1969. aug. 3. – Fekete Éva, Valóság, 1973. 2. sz. – Gál István, Népszabadság, 1973. dec. 2. – Gál István, Tiszatáj, 1974. 11. sz. – Gál István, Forrás, 1975. 7–8. sz. – Gál István és K. Nagy Magda, Kritika, 1975. 9–11. sz.) K. Nagy Magda idézett monográfiájában, Demény János a *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére* (1977) című kötetben szintén merített belőle. A Kodállal és a Bartókkal kapcsolatos részeket idézett munkáimban magam is kiaknáztam, és fölhasználtam a későbbi naplót is Balázs Béla odesszai tevékenységének fölvázolásához *Odessza és a magyarok* (1978) című könyvecském egyik fejezetében. Mégis egészen más folyamatosan olvasni a naplót. Így tehát jelzett hiányai, valamint a közben is ki-kihagyott, kipontozott részek ellenére is örülnünk kell, hogy Balázs Béla születésének centenáriumát már naplójának ismeretében ünnepelhetjük. Talán nem sokáig kell várnunk a teljes kiadására sem.